

توقیفی یا اجتهادی بودن ترتیب سوره‌های قرآن

دکتر سید محمد باقر حجتی^۱

آیا ترتیب سوره‌های قرآن توقیفی است یا بر اساس اجتهاد صحابه می‌باشد؟

ترتیب موجود سوره‌های قرآنی - که از سوره «حمد» آغاز و به سوره «ناس» می‌انجامد - قطعاً با ترتیب نزول آنها هماهنگی ندارد. از این رو این سؤال پیش می‌آید که با چه زمینه و کیفیتی ترتیب نزول آیات و سوره در قرآن مدون و موجود، فراهم گشت؟

اگر طبق برخی از احادیث، سوره حمد را نخستین سوره‌ای بدانیم که در مکه نزول یافته، مسلماً سوره بقره و اکثر سوره طوال - که در نیمه اول قرآن قرار دارد - مدنی است، چنانکه اکثر سوره کوتاه قرآن مکی است. و تقریباً ترتیب موجود در قرآن، به عکس ترتیب نزول آن می‌باشد.

آیا ایجاد تغییر در ترتیب نزول قرآن، به دستور خود پیغمبر (ص) انجام گرفته است، یا اجتهاد و رای صحابه در به وجود آمدن ترتیب موجود دخالت داشته است؟ یعنی آیا صحابه، به هنگام جمع‌آوری قرآن طبق اشاره پیغمبر (ص) سوره‌های قرآن را مرتب ساختند، یا آنکه مطابق ذوق و سلیقه شخصی خود، ترتیب موجود را در سوره‌های قرآن به وجود آورده‌اند؟ به عبارت دیگر آیا ترتیب سوره‌های قرآن، اجتهادی است یا توقیفی؟

برای پاسخ به چنین مسأله‌ای ناگزیریم مختصری از آرا و ادله محققان اسلامی را در مورد ترتیب موجود سوره‌های قرآن یادآور شده سپس درباره آنها اظهار نظر کنیم:

الف) ادله اجتهادی بودن ترتیب موجود سوره‌های قرآن

عده‌ای از دانشمندان علوم قرآنی برآنند که ترتیب موجود سوره‌های قرآن، اجتهادی است؛ یعنی این ترتیب پس از وفات پیغمبر (ص) طبق ذوق و سلیقه و رای صحابه به وجود آمد. ابن فارس در این باره می‌گوید: دو نوع ترتیب و تنسیق در قرآن انجام گرفته است:

یکی ترتیب آیات در سوره‌ها که توقیفی بوده، و بر طبق دستور رسول خدا (ص) صورت گرفت و دیگر، ترتیب سوره‌ها، که این مهم را صحابه پیغمبر به عهده گرفته و سوره‌های قرآن را بر حسب رای و نظر خود مرتب ساختند. دلیل این عطلب، اختلاف مصاحف صحابه می‌باشد، چون این مصاحف از لحاظ ترتیب سوره‌ها، متفاوت می‌باشند. برخی از صحابه سوره و آیات قرآن را بر حسب نزول آنها مرتب ساختند، مانند مصحف علی (ع) که گویند بدین صورت مرتب گشت: سوره اقره، المدثر، ن، المزل، تبت، تکویر... و به همین ترتیب در مصحف علی (ع) سوره مکی پیش از سوره مدنی قرار دارد، در حالی که مصحف عبدالله بن مسعود بدین صورت بوده است: سوره بقره، آل عمران، نساء... که از لحاظ ترتیب سوره، به شدت با ترتیب مصحف علی (ع) متفاوت بود.

همچنین میان مصحف صحابه دیگر نوعی تفاوت در ترتیب سوره دیده می‌شود و حاکی از آن است که ترتیب سوره، اجتهادی بوده و رای و نظر رسول خدا (ص) در آن دخالتی نداشته است.

زرکشی نیز از جمله دانشمندانی است که ترتیب سوره را اجتهادی می‌داند، و دلیل او نیز اختلاف مصاحف صحابه می‌باشد.^۲ حتی ابن‌اشته در کتاب المصاحف خود آورده که ترتیب سوره‌های «سبع طوال» و تعاقب و ترتیب آنها به دستور عثمان انجام گرفته است، از این رو سوره انفال و سوره توبه در شمار «سبع طوال» و قرین هم قرار گرفته و با «بسمله» میان آنها فاصله نیفتاده است.^۳

محدث نوری نیز می‌نویسد: یکی از ادله اجتهادی بودن ترتیب آیات و سوره قرآن موجود، ترتیب مصحف امیرالمؤمنین علی (ع) است که آن حضرت در مصحف خود آیات مکی را بر مدنی و آیات منسوخ را بر ناسخ مقدم داشت.^۴ این ادله و شواهد و سایر ادله نشان می‌دهد که ترتیب سوره‌ها در قرآن موجود، طبق رای و

سلیقه صحابه پدید آمده است.

ب) ادله توقیفی بودن ترتیب موجود سوره‌ها

رای دیگر در ترتیب سوره قرآن، توقیفی بودن آن است، چنانکه کرمانی در کتاب «البرهان» خود می‌گوید: ترتیب سوره قرآن - به گونه‌ای که در دسترس ما است - در لوح محفوظ نیز به همین قرار بوده است و به همین ترتیب پیامبر اسلام (ص) قرآن را بر جبرائیل عرضه می‌داشت و در سالی که رسول خدا (ص) رحلت کرد، طبق همین ترتیب موجود، مجموع قرآن را دوبار بر جبرائیل عرضه داشت، و آخرین آیهای که بر پیغمبر (ص) نازل گردید آیه «وَأَتَقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ...»^۵ است که جبرائیل اشاره کرد که آن را میان دو آیه دین و ربا قرار دهند.^۶

نیشابوری در تفسیر خود با صراحت بیشتری یادآور می‌شود که در زمان رسول خدا (ص) قرآن جمع‌آوری شده بود، زیرا آیهای نازل نگردید جز آنکه پیامبر (ص) به کاتبان وحی دستور می‌داد تا آن را در جای مشخصی از قرآن بگذارند. نیز سوره‌های نزول نمی‌یافت مگر آنکه به نویسنده وحی می‌فرمود: آن را در کنار فلان سوره قرار دهد. چنانکه ابن عباس همین موضوع را یادآور شده است که پیغمبر (ص) پس از نزول هر سوره، کاتب وحی را احضار می‌فرمود و به او می‌گفت: این سوره را در فلان محل قرار دهد که خود پیغمبر (ص) نیز از آن محل نام می‌برد.

حتی نیشابوری معتقد به جمع و ترتیب قرآن در زمان پیغمبر (ص) بوده است، منتهی یادآور می‌شود که این سوره‌ها به طور منظم بین دفتین قرار نگرفت و به صورت مصحف در نیامد. همو سپس می‌گوید: هر کس معتقد باشد که ترتیب موجود سوره قرآن از کارهای عثمان است کتاب خدا را از حجیت ساقط کرده و به تصحیف و تحریف آن معتقد گشته است.^۷

حتی در برخی از مصادر علوم قرآن با لحن

رسا تر و قاطع‌تری مسأله فوق مورد تأیید قرار گرفته است به این معنا که می‌گویند آیات و سوره قرآن، در عهد رسول خدا(ص) مرتب گشت. بر این اساس باید ترتیب سوره قرآن را توفیقی دانست نه اجتهادی؛ زیرا بدون تردید، قرآن هم‌زمان با حیات رسول خدا(ص) گردآوری شد. به این دلیل که خود پیغمبر(ص) و اصحاب او اولاً بعضی از سوره قرآن را در نماز قرائت می‌کردند و حتی فضیلت قرائت بسیاری از سوره را بیان کرده و روش ختم قرآن و مدتی را که این ختم باید در آن مدت انجام می‌گرفت مشخص فرمودند. این مطلب نشانه آن است که سوره قرآن در عصر پیغمبر(ص) منظم گردید. ولی به صورت مصحف در نیامده بود. بعدها چون قراء و حفاظ قرآن، ترتیب مذکور را در قرائت قرآن رعایت نمی‌کردند به همین جهت عثمان در صدد برآمد سوره قرآن را به ترتیبی که در زمان رسول خدا(ص) فراهم آمده بود، در مصحفی گرد آورد. در این سخن اضافه شده است: آنان که مدعی هستند که مصاحف صحابه در ترتیب سوره، متفاوت بود، از نوآوری هستند که می‌خواهند با اظهار مطلب تازه خویشتن را معروف سازند.

یکی از ادله دیگر بر توفیقی بودن ترتیب موجود در سوره قرآنی، روایتی است که از ابی بن کعب نقل شده است. وی گفته بود: رسول خدا(ص) مرا احضار کرد و فرمود، جبرائیل مرا مأمور ساخت که به تو درود و تهنیت گفته و قرآن را بر تو بخوانم، این عرض کرد: پدر و مادرم فدای تو باد، مرا به ثواب و فضیلت قرآن آگاه فرما. رسول خدا(ص) به بیان ثواب قرائت سوره می‌پردازد و از سوره «فاتحه» آغاز فرموده و به ترتیب، ثواب قرائت سوره‌ها را تا آخرین سوره («ناس») ذکر می‌کند.^۸

از محققین معاصر - که پیش از هر کس بر توفیقی بودن ترتیب سوره قرآن پافشاری می‌کند - دکتر صبحی صالح است. وی ادله و شواهد فراوانی در این زمینه آورده، و اقوال مخالفین را رد، و یا توجیه نموده است.^۹

ج) رأی سوم در ترتیب موجود سوره‌ها - یا - عقیده نگارنده:

باید بر این دو رأی، نظریه دیگری را در ترتیب سوره قرآن یاد آور گردید - که حد وسط دو رأی قبلی است - و آن اینکه ترتیب موجود در بخش عمده‌ای، نزدیک به تمام سوره قرآن، توفیقی است، و ترتیب بخشی اندک طبق رأی و اجتهاد صحابه انجام گرفته است: این عطیه می‌نویسد: ترتیب بسیاری از

سوره قرآن مانند: «سبع طوال»، «حوامیم» و «مفصل» در زمان پیغمبر(ص) مشخص گردید، و ترتیب بقیه سوره قرآن و تنظیم آنها بر عهده مسلمین گذارده شد.^{۱۰} باید پس از ذکر آرای مذکور، مسأله‌ای را که خالی از ارتباط با موضوع بحث ما نیست به میان آوریم که ترتیب سوره در قرآن موجود - کم و بیش - به همان ترتیبی است که در زمان پیغمبر (ص) فراهم آمده است؛ زیرا بسیاری از مدارک شیعی و اهل سنت، وجود چنین ترتیبی را - به طور نسبی - در زمان پیغمبر (ص) تأیید می‌کند. و در احادیث، اشاراتی دیده می‌شود که رسول اکرم (ص) به چنین ترتیبی در سطح بسیاری از سوره قرآن اشاره فرمود، اما باید گفت که ترتیب همه سوره - مانند ترتیب همه آیات - توفیقی نبوده، بلکه در ترتیب بعضی از سوره احتمالاً رأی و نظر صحابه دخیل بوده است.

مطلب دیگری که اجتهادی نبودن ترتیب موجود را در قرآن تأیید می‌کند، این است که قرآن کریم - با همین ترتیب - مورد تأیید صحابه و ائمه شیعه قرار گرفته، و تمام فرق مسلمین از حیث عمل و قرائت پای‌بند به چنین ترتیبی بوده و هستند و اگر خلاف این ترتیب، مورد نظر پیامبر اسلام (ص) می‌بود، تاکنون آثاری از آن به دست می‌آمد، و یا دانشمندان اسلامی، ما را به قرآنی دیگر که با ترتیبی دیگر، سوره آن مرتب شده بود، رهنمون می‌شدند و نیز در میان تمام مصاحفی که هم‌اکنون موجود است و از اوائل اسلام تا کنون به جای مانده، قرآن و مصحفی تا به حال دیده نشده است که سوره آن برخلاف ترتیب موجود، منظم شده باشد، تا مأمور به رعایت چنان ترتیبی باشیم.

علاوه بر این، بسیاری از مفسرین شیعه و اهل سنت در روابط بسیاری از سوره قرآن نسبت به هم‌دیگر بحث کرده‌اند که حاکی از وجود چنان ترتیبی در اکثر سوره، هم‌زمان با رسول خدا (ص) بوده است.^{۱۱}

ما چند نمونه در این مورد ذکر می‌کنیم که نمایانگر اصالت ترتیب موجود در بسیاری از سوره در زمان پیغمبر(ص) می‌باشد. رسول خدا(ص) فرمود: خداوند به جای تورات «سبع طوال = سوره بقره تا سوره توبه» و به جای زبور «مثنین = سوره بنی اسرائیل تا سوره مؤمنون» - طبق ترتیب موجود - و به جای «انجیل» «مثنائی = سوره‌هایی که پس از «مثنین» قرار گرفته است» اعطا فرمود، و خداوند با اعطاء «مفصل = تمام سوری که بسمله در میان آنها، فراوان فاصله انداخته است» مرا بر دیگران فضیلت داد.^{۱۲}

این سوره یاد شده در این حدیث به ترتیب، در قرآن موجود نیز در پی هم قرار گرفته‌اند. یکی از شواهدی که توفیقی بودن ترتیب موجود بسیاری از سوره قرآن را تأیید می‌نماید، این است که در سوره‌های «مفصل = حوامیم و طواسین» پی در پی قرار گرفته‌اند، در حالی که سوره «مسبحات» همگی به ترتیب، کنار هم قرار ندارند، بلکه سوره دیگری در میان آنها قرار گرفته است. و نیز میان «طسم» در سوره شعراء و «طسم» در سوره قصص، سوره «طس» فاصله شده است در حالی که سوره «طس» از آن دو کوتاه‌تر است، و مطابق ذوق و سلیقه باید اول، سوره «مسبحات» - بدون فاصله سوره‌ای میان آنها - در کنار هم قرار گیرند و طس نیز بعد از دو طسم مذکور، یعنی بعد از سوره قصص واقع شود.

علاوه بر همه این مطالب، در روایت زید بن ثابت که می‌گفت: «كُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ نُوَلِّفُ الْقُرْآنَ مِنَ الرَّقَاعِ» مطلبی است که ترتیب موجود سوره را در زمان پیغمبر (ص) اجمالاً اثبات می‌کند. و بالاخره ذوق و سلیقه در ترتیب تمام سوره قرآن، نقشی نداشته است. ولی احتمالاً در ترتیب اندکی از سوره بی‌دخال بوده است، چنانکه گویند: سوره و آیات قرآن در عهد پیغمبر (ص) طبق ترتیب موجود بوده، جز سوره انفال و براءت که به دستور عثمان در کنار هم قرار گرفته‌اند و «قرینتین» نام یافتند.^{۱۳}

پی‌نوشت‌ها:

۱. استاد: دانشگاه تهران.
۲. البرهان، ج ۱، ص ۲۶۲.
۳. الاقان فی علوم القرآن، جلال الدین سوطی، قاهره، ۱۳۶۰ ق. ج ۱، ص ۱۰۷.
۴. فصل الخطاب، میرزا حسین نوری، چاپ سنگی، تهران، ۱۲۹۸ ق. ص ۹۷ و ۹۸.
۵. نفس، ص ۳۸.
۶. الاقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۰۷.
۷. علم‌الباقین، ملا محسن فیض کاشانی، تهران، ۱۳۱۲ ق. ص ۱۳۰.
۸. مقدمتان فی علوم القرآن، از مولف گمنام و ابن عطیه، تصحیح آرتور جفری، قاهره، ۱۹۵۴ م. ص ۶۶۴-۶۶۷.
۹. مباحث فی علوم القرآن، صبحی صالح، بیروت، ۱۹۷۲ م. ص ۶۹-۷۴.
۱۰. مقدمتان فی علوم القرآن، ص ۲۷۶.
۱۱. برای نمونه بنگرید به آخر و پایان تفسیر بسیاری از سوره در قرآن در: تفسیر مجمع البیان طبرسی؛ مفاتیح التیب امام فخرالدین رازی؛ روض‌الجنان ابوالفوح رازی و تفسیر دیگر.
۱۲. رک: مجمع البیان ج ۱ ص ۱۴؛ مقدمتان فی علوم القرآن، ص ۳۳۵؛ روض‌الجنان، ج ۱، ص ۱۱؛ الاقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۸۹ و سفینه البحار، ج ۲، ص ۲۲۲.
۱۳. الاقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۰۷.